

Gezag op straat

Reflectie door Leonie le Sage

Gezag moet je durven én kunnen nemen. Gezag durven nemen, verwijst vooral naar een houdingsaspect of karakterkenmerk van de sociaalagogische professional; gezag kunnen nemen verwijst vooral naar zijn of haar vaardigheden en de voorwaarden waaronder die uitgeoefend kunnen worden. De casus van Jelte Bakker is een goede illustratie van de spanningsvelden die zowel het durven als het kunnen nemen van gezag in de openbare ruimte ('de straat') oproepen. Durft Jelte jongeren aan te spreken en zijn populariteit bij (en daardoor contact met) de jongeren op het spel te zetten? Kan Jelte putten uit een arsenaal van methodieken en technieken om een vertrouwensrelatie op te bouwen, de ontwikkeling van jongeren in kaart te brengen, jongeren te motiveren, maar ook te corrigeren of heeft Jelte als enig instrument zijn intuïtie en ervaring? Beschikt Jelte over voldoende middelen en andere voorwaardelijke zaken, zoals steun en informatie van andere instanties en personen uit de omgeving van de jongeren of staat hij er in wezen alleen voor?

Ik zal hier de voorwaarden voor zowel het kunnen als durven nemen van gezag ten aanzien van de straat bespreken. Ik zal allereerst stilstaan bij de zogenoemde gezagscrisis in het sociaalagogisch werk. Daarna zal ik de ontwikkeling binnen opvoed- en leerondersteuning (het eerste en tweede opvoedmilieu, respectievelijk de thuisomgeving en de schoolomgeving) bespreken die afgelopen decennium heeft plaatsgevonden en de aanknopingspunten voor hoe sociaalagogische professionals gezag kunnen en durven nemen. Vervolgens zal ik dit werkveld vergelijken met het werkveld van de straatpedagoog of jongerenwerker (het zogenoemde derde opvoedmilieu: de openbare ruimte van de vrijetijdsbesteding), en hieruit aanbevelingen destilleren voor opvoedingspraktijken in de straat.

Handelingsverlegenheid

Professionals in het publieke (niet alleen sociale) domein hebben te maken met een eroderende status van hun beroep en daardoor met een gebrek aan gezag. De kwaliteit en het nut van hun kennis, kunde en beroepshouding worden door zowel burgers en cliënten, als leidinggevers en beleidsmakers, meer en meer in twijfel getrokken. Freidson (2001) en Verbrugge (2005) wijzen op de spagaat waarin de professional zit tussen bureaucratie en marktwerking, waardoor kernwaarden van het beroep vervagen; verschillende rapporten laten een afnemend respect zien van burgers voor dienst- of hulpverleners, zoals agenten, leerkrach-

ten, ambulancepersoneel (o.a. WRR, 2004). Tonkens (2008) wijst in dit verband op de steeds mondiger wordende burger waar de professional mee te kampen heeft, een onwetende mondigheid volgens Dalrymple (2004), die niet het welzijn van de cliënt dient. Naast deze zaken wordt ook toenemende diversiteit en daarmee gepaard gaand cultureel relativisme genoemd als oorzaak van legitimiteitsproblematiek en afnemend gezag bij sociaalagogische professionals (zie bijvoorbeeld Van Doorn, 2008). Waar de sociaalagogische professional mee te maken heeft, is doelvervaging door een kluwen van tegengestelde eisen: kernwaarden van de professie, zoals vertrouwelijkheid, stellen andere eisen aan hem of haar dan het bureaucratische protocol- en registratiedenken, het halen van targets weer andere. De mondige cliënt, die een andere en per definitie gelijkwaardige, opvatting heeft van het goede leven, zet hem of haar weer op een andere manier voor het blok.

Naast doelvervaging binnen het sociaalagogische werk vindt er ook een methodische vervaging plaats. De welzijnswereld commercialiseert in toenemende mate, de roep om een welzijnswerker 'nieuwe stijl' die 'erop af' gaat, de nadruk vanuit de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) op empowerment en zelfredzaam maken van de cliënt, de roep om *wraparound care* waarbij de sociaalagogische professional geen specialist is, maar een generalist (Scholte & Sprinkhuizen, 2012) of integralist (Van der Borg, 2011), risico's en mogelijkheden die social media oproepen: dit zijn ontwikkelingen die met nieuwe denkwijzen en methodieken gepaard gaan waar de sociaalagogische professional vaak niet mee uitgerust is. Weet deze voldoende over het 'puberbrein'? Is hij mediawijs? Is hij de alleskunner met het totaaloverzicht? Weet hij kansen die de markt biedt te grijpen, en durft hij ondernemend en vooral ook innovatief te zijn? Heeft hij oog voor de talenten en krachten van de cliënt, en kan hij de eigen vermogens en het netwerk van de cliënt aanboren?

Handelingsverlegenheid is de term die gebruikt wordt om de situatie aan te duiden waarin je niet weet hoe te handelen. Handelingsverlegenheid van de professional komt voort uit niet weten welke instrumenten in te zetten om een doel te bereiken, maar net zozeer door niet weten wat het nastrevenswaardige doel eigenlijk is. Met deze doelvervaging en methodische vervaging gaat een gezagscrisis gepaard: de professional verliest aan gezag, omdat de normatieve en methodische legitimatie voor zijn handelen ontbreekt. Zonder doel ontbreekt de

morele basis, en zonder methodieken ontbreekt de instrumentele basis: het durven en kunnen nemen van gezag is dan afwezig. Er zijn nieuwe methodieken nodig die de professional vervolgens in de vingers moet krijgen om tegemoet te komen aan de eisen van cliënten en beleidsmakers. Daarnaast is ook normatieve professionalisering nodig: bewustwording en bepaling van de kernwaarden en doelen van de professie.

Opvoeden nieuwe stijl: afstemming in de opvoedmilieus, en present in de frontlinie

In de opvoed- en leerondersteuning (ook wel opvoeding in het eerste en tweede milieu genoemd) is het afgelopen decennium een slag gemaakt in zowel de bepaling van doelen, als het ontwikkelen en aanslijpen van nieuwe methodieken. Met de opkomst van de brede school, verlengde dagarrangementen, multifunctionele centra voor jeugd en gezin en, meest recent, *wraparound care* is een duidelijk begin gemaakt met het gecombineerd aanbieden van hulp, zorg, begeleiding en educatie aan gezinnen, en dan vooral gezinnen uit achterstandswijken. Deze combinatie van functies heeft als achtergrond twee ideeën: dat opvoedings- en leerproblemen deels afstemmingsproblemen zijn tussen opvoeders in verschillende opvoedmilieus waar kinderen zich in bevinden (hier: gezin en school); en dat ouders als primaire opvoeders meer betrokken moeten zijn bij de opvoeding buiten het eerste opvoedmilieu: ouderbetrokkenheid op school en bij de leerontwikkeling van het kind moet vergroot worden.

Ten aanzien van afstemming van opvoeding in het eerste en tweede milieu (gezin en school) is te stellen dat hier veel aandacht en draagvlak voor is (denk bijvoorbeeld ook aan de opmerking van voormalig minister Van Bijsterveldt dat ouders meer betrokken moeten zijn bij de schoolse ontwikkeling van hun kinderen), en dat er succesvolle praktijken zijn. De beleidsmakers, professionals en cliënten hebben vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw een gezamenlijk doel kunnen formuleren dat negatief samengevat kan worden als tegengaan van voortijdig schoolverlaten en positief als talentontwikkeling. Met betrekking tot kinderen en jongeren zijn de partijen die relevant zijn in de opvoedingscontexten het eens met elkaar: meer kansen voor het kind door een betere scholing is in ieders belang, en de neuzen van alle betrokkenen zijn dan wel dezelfde kant op te krijgen.

Een Rotterdams voorbeeld van deze manier van werken is De Katrol. De Katrol biedt opvoed- en leerondersteuning aan gezinnen met jonge kinderen in achterstandswijken in Rotterdam Zuid. Met kinderen worden reken- en taal oefeningen gedaan, ouders worden gestimuleerd mee te doen en het kind positieve aandacht te geven. Daarnaast haalt De Katrol de contacten tussen ouders en school aan, en worden ouders gestimuleerd om bronnen in het eigen netwerk en de wijk te gebruiken. Verschillende partijen worden zo samengebracht met als doel de leerontwikkeling van het kind (en daarmee onder andere ook zijn of haar zelfvertrouwen) te stimuleren. Methodische uitgangspunten zijn daarbij empowerment, positieve benadering en presentie. Dat De Katrol succesvol is in het bereiken van de beoogde doelgroep heeft alles te maken met het feit dat zowel door de school als de ouders over de professionals die werken bij De Katrol wordt gezegd: 'Die is er altijd voor de ouders' (Le Sage, 2010). De als onvoorzwaardelijk ervaren steun (presentie) is de reden waarom De Katrol wekelijks op bezoek mag komen bij deze gezinnen. Van meerdere, enkele jaren terug opgestarte werkwijzen is bekend dat de mix van presentie, achter de voordeur, in de wijken, in de zogenoemde frontlinie een recept is voor het bereiken van de doelgroep en het behalen van positieve resultaten (NJI, 2011).

Wat zijn de voorwaarden voor het succes van deze praktijken? Ten eerste, dat de verschillende relevante partijen in de opvoeding hetzelfde doel hebben.¹ Het verbeteren van schoolprestaties is een doel waar de voornaamste opvoedpartijen in eerste en tweede milieu (ouders en school) achter staan. Dit biedt alle partijen ook de mogelijkheid elkaar aan te spreken op het meewerken aan dit doel: dient het beleid van de school wel de ontwikkeling van dit kind? Zorgen de ouders wel voor een rustige plaats en tijd voor dit kind om te leren? Dit gemeenschappelijke doel zorgt ervoor dat professionals gezag durven nemen. Ten tweede, er

¹ Dat dit niet altijd het geval is, tonen niet alleen de discussies over diversiteit in opvoedingsdoelen aan, bijvoorbeeld mondigheid als opvoedingsdoel in individualistische culturen, en gehoorzaamheid in collectivistische culturen. Ook de discussies over het gebrek aan afstemming over opvoedingsdoelen tussen ouders en de school tonen aan dat dit niet vanzelfsprekend is. De ouder wil maatwerk wat betreft het eigen kind, de school streeft goed klassenmanagement ten aanzien van de groep na; de school wordt afgerekend op de cito-score van de kinderen, de ouder wil naast een hoge cito-score ook aandacht voor het individuele welzijn van het kind.

onvoorwaardelijk zijn voor de doelgroep, en dat betekent ook daar zijn waar de doelgroep is (de vindplaats) – de term ‘nabijheid’ kunnen we hier ook op plakken. Dat is vaak niet een Centrum voor Jeugd en Gezin, en vaak ook niet een school, vaak is dat achter de voordeur wanneer het gaat om risicogezinnen met jonge kinderen.² Ten derde, methodieken die je helpen bij het realiseren van zo’n doel, zoals instrumenten en technieken in je ‘gereedschapskist’ hebben zitten om vanuit de presentiebenadering, de systeemtheorie, positief opvoeden en dergelijke aan de doelen te kunnen werken. Deze methodische basis zorgt ervoor dat professionals ook gezag kunnen nemen.

Urban education/pedagogiek van de straat: huidige situatie

Is er door de sterke nadruk op schoolprestaties, het belang van de schoolse ontwikkeling, de rol daarin van de ouders en het tegengaan van schooluitval, veel aandacht geweest voor de afstemming tussen thuis en school, dan is het derde opvoedmilieu – de straat, de wijk, de openbare ruimte – lange tijd verwaarloosd. Jongerenwerk en opbouwwerk (het traditionele straatwerk) is lang wegbezuinigd (zie voor de situatie in Rotterdam bijvoorbeeld Witte, 2011) en is ook in opleidingen hbo-pedagogiek, SPH en CMV minder aan bod gekomen (en al helemaal geen punt van aandacht in universitaire sociale studies, denk bijvoorbeeld aan de nadruk op ortho- en gezinspedagogiek binnen Nederlandse studies pedagogiek). Het Beroepsprofiel Jongerenwerk is van zeer recente datum: 2008. Dit heeft ertoe geleid dat er voor de opvoeding op straat en voor afstemming van de opvoeding in het derde milieu (straatpedagogiek of *urban education* genoemd) weinig uitgekristalliseerde methodieken zijn. Afgelopen jaren zijn verschillende initiatieven gestart om ‘de straat te heroveren’ en methodieken straatwerk te ontwikkelen (zie bijvoorbeeld *Thuis op straat*). Vaak beperken deze methodieken zich tot het derde milieu, soms wordt afstemming met het eerste milieu gezocht (denk bijvoorbeeld aan de Amsterdamse straatcoaches die ook

² Deze vindplaats vraagt veel van de professional, je moet weten waar deze gezinnen wonen; je moet als vreemde uitgenodigd worden binnen te komen. Dit geldt voor preventieve vormen van ondersteuning, maar ook voor de zwaardere hulpverlening en het aanbod binnen het gedwongen kader. De kwaliteit van de therapeutische relatie (o.a. vertrouwensband, aansluiten bij motivatie van cliënt) is een algemeen werkzame factor (Van Yperen e.a., 2010; NJI, 2012): ook bij jeugdbescherming is het dan belangrijk om als professional welkom geheten te worden in het gezin.

bij ouders thuis langsgaan), maar zelden is er sprake van een werkelijk integrale aanpak. Een uitzondering lijkt bijvoorbeeld Rotterdam Vakmanstad te zijn (www.Vakmanstad.nl), waar relaties tussen thuis, school en straat worden gelegd. Bekend voorbeeld van een integrale benadering in de VS is de *Harlem children's zone* (en intussen model voor de aanpak van de achterstandenproblematiek in Rotterdam Zuid). Gegeven het feit dat er weinig in de praktijk uitgeteste en goed uitgewerkte methodieken voorhanden zijn, voldoet dit werkterrein niet aan de voorwaarde van succes, zoals we bij gezins- en schoolpedagogiek zagen. Het gevolg is dat gezag kunnen nemen in de openbare ruimte vaak een persoonlijke in plaats van methodische aangelegenheid geworden lijkt.

Wat betreft presentie en nabij de jongeren zijn, zijn ook relevante onderscheidingen met het eerste en tweede opvoedmilieu te maken. Kinderen van de basisschoolleeftijd bevinden zich vaak op school, thuis of in de naaste omgeving van het huis, waar ouders hen weten te vinden. Het is in die zin niet moeilijk om te weten waar je moet zijn als professional, op school of in de thuisomgeving. Het is niet makkelijk om in die thuisomgeving te komen, maar, zoals we zagen bij de hiervoor beschreven praktijken, met een duidelijk en gemeenschappelijk gedragen doel en een gepaste, gelijkwaardige benadering lukt het vaak om achter de voordeur te komen. Jongeren zijn veel lastiger te bereiken. Ze zijn vaak niet op school en ook niet thuis – de vindplaats van de jongeren is de straat. Dit vraagt van de straat- of jongerenwerker niet alleen dat hij weet waar op straat hij moet zijn, maar ook dat hij als het ware ‘welkom is’ in de straat bij de jongeren. Aansluiten bij de leefwereld van de jongeren is dan belangrijk, maar juist dit aansluiten bij de leefwereld maakt het lastig om andere eisen die aan de professional worden gesteld (bijv. handhaving van rust) uit te voeren.

Een derde probleem (en verschil met opvoed- en leerondersteuning) is dat de samenwerkingspartijen in het derde opvoedmilieu niet goed bepaald zijn en dat er tussen verschillende partijen geen eenduidig doel is. Dit maakt het moeilijk om gezag te durven nemen, want legimitatie vanuit een gezamenlijk gedragen doel ontbreekt. El Hadioui (2011) maakt in zijn essay *Hoe de straat de school binnendringt* goed inzichtelijk welke verschillende en elkaar tegensprekende idealen, waarden en normen in de school versus de straat heersen. Er wordt een beeld geschetst van een straatcultuur gekenmerkt door masculiniteit, agressiviteit, neerbuigendheid naar anderen, vooral vrouwen, toe; sterk onder invloed

van (semi)criminele rolmodellen uit de rapscene, gangs en dergelijke. Voor jongeren betekent dit dat overleven op straat inhoudt zich deze waarden en codes eigen te maken; en dit maakt juist overleven in andere settings (met name school) onmogelijk. Niet alleen zijn er afstemmingsproblemen binnen deze opvoedmilieus, ook in de straat zelf zijn er conflicterende perspectieven en waarden wanneer bijvoorbeeld bewoners een gezellige, op contact gerichte buurt willen; de wijkagent vooral veiligheid belangrijk vindt; de bewonersorganisatie onder druk van gemeentelijk beleid poogt meer jongeren actief te laten participeren; en er overal billboards aanwezig zijn waarin het machismo van sporticonen getoond wordt, naast oproepen voor een betere, veiligere buurt waar men elkaar groet en met respect bejegt, en waar tevens beveiligingscamera's gedrag monitoren. De wijkagent en de bewonersorganisatie kunnen samenwerken en afstemmen, maar zij zijn slechts enkele – en niet de belangrijkste – spelers in het domein van de straat. Gaan 'onzichtbare ouders', commerciële organisaties die hun *streetware* verkopen, ondernemers die geen banen geven aan deze jongeren ook meedoen?

Jelte Bakker is als vertegenwoordiger van school nadrukkelijk aanwezig op straat en probeert zo een brug te slaan tussen het tweede en derde opvoedmilieu. De casus geeft zo een voorbeeld van hoe betere afstemming in verschillende opvoedmilieus bereikt kan worden: door één en dezelfde persoon in de verschillende milieus te laten werken. Maar hij staat hierin vrij geïsoleerd. Zijn er samenwerkingsverbanden waarin de betrokkenen niet alleen hun eigen doelen (targets – minder overlast, minder meldingen kleine criminaliteit, minder schoolverzuim, enz.) nastreven, maar waarin zij een gezamenlijk doel afspreken? En zijn alle relevante partijen die in de openbare ruimte aanwezig zijn wel partner? Voelen bedrijven en organisaties zich verantwoordelijk voor hoe de publieke ruimte wordt vormgegeven en voor de waarden die daar verkondigd worden? De casus van Jelte – zoals casuïstiek uit het straat- of jongerenwerk in het algemeen – maakt duidelijk dat wat betreft het derde opvoedmilieu nog een slag gemaakt moet worden.

Wat is er nodig voor *urban education*/pedagogiek van de straat 'nieuwe stijl'?

De casus van Jelte Bakker geeft drie aanknopingspunten voor hoe de straat heroverd kan worden als opvoeddomein. Ten eerste: laat professionals verschillen-

‘Urban education gaat iedereen aan!’

de opvoedmilieus met elkaar verbinden. Laat hen opvoedtaken in de verschillende milieus combineren (zoals Jelte) en laat hen met alle relevante partijen samenwerken. Hiertoe dienen zij niet alleen hun persoon als instrument te hebben, hiertoe dienen zij ook een arsenaal aan methoden en technieken te hebben die hen helpen in het de straat opgaan, het vinden van jongeren, contact maken met jongeren, uitgenodigd worden door jongeren, vertrouwen krijgen van jongeren, aanspreken van

jongeren. Dit is een opdracht voor het werkveld en de opleidingen. Ten tweede (en dit lijkt afwezig te zijn in de casus van Jelte): bepaal en expliciteer met betrokkenen opvoedingsdoelen; niet alleen targets, maar waarden die alle betrokkenen dragen (de jongeren zelf vallen natuurlijk ook onder de betrokkenen). Aanknopingspunten voor deze normatieve afstemming bieden waarden als participatie, zelfstandigheid, sociale cohesie: waarden die van oudsher met sociaalagogisch werk verbonden zijn. Onderdeel van iedere methodiek jongeren- of straatwerk moet deze doelbepaling zijn, en de samenwerking in ‘vitale coalities’ van betrokken partijen. Ten derde: hanteer niet een te smalle opvatting van de betrokkenen. Niet alleen scholen, wijkagenten, woningcorporaties, sportclubs, afdelingen stedenbouw (‘ook stenen voeden op!’ is een uitspraak van Ton Notten, 2012), maar ook ondernemers, bedrijven – de zogenoemde profitsector – zijn aanwezig in het derde opvoedmilieu, en dus dragen zij verantwoordelijkheid. Het partnerschap in het Nationaal programma kwaliteitssprong Rotterdam Zuid is een voorbeeld van zo’n coalitie: naast partners in de non-profitsector, hebben ook verschillende grote bedrijven zich gecommitteerd aan de doelen van dit programma. Dit kan ook op kleinere schaal, zie bijvoorbeeld de casussen in Van de Wijdeven e.a. (2006). Juist deze kleinere projecten maken duidelijk dat de doelgroep zelf ook betrokken kan worden (deze lijkt enigszins afwezig in het Nationaal programma kwaliteitssprong Rotterdam Zuid).

Nabijheid, zoals zich dat uit in aansluiten bij de leefwereld van de jongere, onvoorwaardelijke steun bieden, een vertrouwensrelatie opbouwen, is een belangrijke voorwaarde voor effectief jongerenwerk en zou onderdeel moeten zijn van iedere methodische gereedschapskist jongerenwerk. Maar het is geen voldoende voorwaarde voor effectief jongerenwerk, daarvoor is de problematiek onder grote groepen jongeren (denk aan voortijdig schoolverlaten, werkeloosheid) te

groot en te weerbarstig. Wat vereist wordt, is niet minder geïnstitutionaliseerde of geformaliseerde vormen van hulp, ondersteuning, begeleiding, maar juist meer. Er moeten meer in plaats van minder methodieken en technieken beschikbaar zijn die professionals helpen bij het kunnen nemen van gezag; er moeten meer in plaats van minder formele afspraken zijn over wie er verantwoordelijkheden hebben in het publieke domein en dat deze partijen gaan samenwerken; en er moeten meer in plaats van minder geformaliseerde doelen worden opgesteld waar partijen zich aan committeren en die professionals helpen bij het durven nemen van gezag. Straatpedagogiek of *urban education* is niet alleen iets van jongerenwerker en jongere, maar van iedereen die in die straat aanwezig is.

Bronnen

- **Borg, A. van der** (2011). *De sociale sector tussen Scylla en Charybdis*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- **Dalrymple, T.** (2004). *Leven aan de onderkant*. Houten: Spectrum.
- **Doorn, L. van** (2008). *Sociale professionals en morele oordeelsvorming*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.
- **El Hadioui, I.** (2011). *Hoe de straat de school binnendringt*. Amsterdam: Van Gennep.
- **Freidson, E.** (2001). *Professionalism: the third logic*. Cambridge, UK: Polity.
- **NJI** (2011). *Wat werkt in de opvoedondersteuning?* Elektronisch bestand, gedownload 24 september 2012 van [www.nji.nl/nji/dossierDownloads/Wat%20werkt%20Opvoedondersteuning%20def\[1\].pdf](http://www.nji.nl/nji/dossierDownloads/Wat%20werkt%20Opvoedondersteuning%20def[1].pdf).
- **NJI** (2012). *Wat werkt in multiprobleemgezinnen?* Elektronisch bestand, gedownload 28 oktober 2012 van www.nji.nl/nji/dossierDownloads/Watwerkt_Multiprobleemgezinnen.pdf.
- **Notten, T.** (2012). *Vleermuisouders en andere essays over het opgroeien in de stad*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- **Rotterdam vakmanstad** (n.d.). www.vakmanstad.nl. Geraadpleegd op 5 september 2012
- **Sage, L.F. le** (2010). *Leerondersteuning thuis: kwaliteitsonderzoek 'De Katrol'*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- **Scholte, M. & Sprinkhuizen, A.** (2012). *Een stevig opgeleide basisprofessional*. SOZIO, 104, februari, 2-3.
- **Tonkens, E.** (2008). *Mondige burgers, getemde professionals*. Amsterdam: Van Gennep.
- **Verbrugge, A.** (2005). *Geschonden beroepseer*. In G. van den Brink, T. Jansen & D. Pessers (red.) *Beroepszeer: Waarom Nederland niet goed werkt* (p. 108-123). Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- **Wijdeven, T. van de, Cornelissen, E., Tops, P. & Hendriks, F.** (2006). *Een kwestie van doen? Vitale coalities rond leefbaarheid in steden*. Rotterdam: SEV.
- **Witte, T.** (2011). *Hart van de verzorgingsstaat: club- en buurthuiswerk in Rotterdam, 1920-2010*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- **WRR** (2004). *Bewijzen van goede dienstverlening*. Den Haag: Staatsdrukkerij.
- **Yperen, T. van, Steege, M. van der, Addink, A. & Boendermaker, L.** (2010). *Algemeen en specifiek werkzame factoren in de jeugdzorg*. Elektronisch bestand, gedownload 28 oktober 2012 van www.jeugdzorg.nl/publicaties/Rapport%20AlgemeenWerkzameFactoren.pdf.